

Pojęcia kluczowe: prawo karne środowiska, czynny żal, szkoda środowiskowa

Kamil Łakomy

Środowiskowy czynny żal i szkoda środowiskowa w świetle art. 188a k.k.

ABSTRAKT

Przedmiotem artykułu jest analiza regulacji środowiskowego czynnego żalu z art. 188a k.k. Wprowadzenie instytucji, na podstawie której możliwe jest złagodzenie odpowiedzialności karnej za określone przestępstwa środowiskowe, czyni istotną interpretację zarówno zakresu jej zastosowania, jak i przesłanek. W ocenie autora ustawodawca nie uwzględnił w konstrukcji art. 188a k.k. specyfiki przestępstw przeciwko środowisku, które co do zasady nie są znamienne skutkiem. Sprawia to, że odwołanie się do naprawienia szkody środowiskowej można uznać za bezprzedmiotowe, a całą regulację za trudną do zastosowania.

I. WPROWADZENIE

Na mocy ustawy z 22.07.2022 r. o zmianie niektórych ustaw w celu przeciwdziałania przestępczości środowiskowej¹ wprowadzono do polskiego porządku prawnego pakiet regulacji, nowelizujący rozwiązania przyjęte w obszarze prawnokarnej ochrony środowiska naturalnego. Istotne *novum* w obszarze tej problematyki stanowi dodany do Kodeksu karnego² na mocy art. 5 pkt 7 wspomnianej powyżej ustawy przepis, zgodnie z którym „wobec sprawcy przestępstwa określonego w art. 182 § 1 lub 3, art. 183 § 1, 3, 5a lub 6 lub w art. 184 § 1 lub 2 [k.k. – przyp. autora], który dobrowolnie naprawił szkodę w całości albo w znacznej części sąd może zastosować nadzwyczajne złagodzenie kary, a nawet odstąpić od jej wymierzenia”. To rozwiązanie normatywne, uregulowane w art. 188a k.k., stanowi przeniesienie na płaszczyznę obszaru prawa karnego środowiska³ instytucji funkcjonujących m.in. w zakresie rozdziałów dotyczących

1 Dz.U. z 2022 r. poz. 1726.

2 Ustawa z 6.06.1997 r. – Kodeks karny (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 17).

3 Na temat koncepcji prawa karnego środowiska w polskim prawie karnym zob. m.in. W. Radecki, *Regulacje penalne w systemie prawa ochrony środowiska* (w:) *Zagadnienia systemowe prawa ochrony środowiska*, red. P. Korzeniowski, Łódź 2015, s. 81–99.

przestępstw przeciwko mieniu lub przeciwko obrotowi gospodarczemu, a mianowicie instytucji tzw. czynnego żalu⁴ z – odpowiednio – art. 295 k.k. i art. 307 k.k.⁵ Wydaje się zatem, że w intencji prawodawcy stanowi ono realizację funkcji kompensacyjnej prawa karnego, mobilizując sprawcę przestępstw środowiskowych do naprawienia szkody, co umożliwi złagodzenie represji karnej⁶.

Tym niemniej głównym problemem badawczym na gruncie niniejszego artykułu jest kwestia praktycznej możliwości aplikacyjnej wprowadzonej instytucji, z perspektywy specyficznej charakterystyki przestępstw środowiskowych. Na tym tle zauważyć wypada bowiem dwa istotne aspekty. Po pierwsze, czyny zabronione, do których odeślanie zawarto w art. 188a k.k. (i co do których ograniczono zakres zastosowania tej instytucji), to czyny z tzw. abstrakcyjnego lub abstrakcyjno-konkretnego⁷ narażenia dobra prawnego na niebezpieczeństwo⁸. Oznacza to, że do przypisania odpowiedzialności za ich popełnienie nie jest konieczne zaistnienie skutku w postaci szkody w środowisku⁹. Zatem skoro zaistnienie szkody nie jest warunkiem koniecznym przypisania odpowiedzialności (nie należy do znamion typu czynu zabronionego), to w tym zakresie możliwość złagodzenia odpowiedzialności karnej w przypadku naprawienia szkody wydaje się niekoherentna z istotą ww. przestępstw środowiskowych. Po drugie, zweryfikować należy zasadność wprowadzenia takiej instytucji, mając na względzie

4 Dla zachowania klarowności trzeba zaznaczyć, że rozwiązania z art. 295 k.k. i art. 307 k.k. są jedynie podobne do instytucji czynnego żalu w rozumieniu art. 15 k.k. Wskazane regulacje dotyczą tych postaci działań sprawcy, które zostały podjęte już po dokonaniu czynu zabronionego, a zatem w przypadkach, w których art. 15 k.k. nie może znaleźć zastosowania. Do tego zastosowanie norm wynikających z przywołanych przepisów nie prowadzi do wyłączenia karalności sprawcy, a zatem nie skutkuje odmową wszczęcia lub umorzeniem postępowania karnego na podstawie art. 17 § 1 pkt 4 ustawy z 6.06.1997 r. – Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 37). Omawiane normy przyznają natomiast sądowi kompetencję do złagodzenia odpowiedzialności karnej sprawcy lub odstąpienia od wymierzenia kary, niemniej jednak niepowiązaną z nakazem uczynienia z niej użytku. Zob. M. Dąbrowska-Kardas, P. Kardas (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do art. 278–363 k.k.*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2022, t. 3, LEX/el., komentarz do art. 295; M. Gałązka (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2021, Legalis, komentarz do art. 295. Por. D. Gajdus, *Czynny żal w polskim prawie karnym*, Toruń 1984, s. 3; Ł. Kielak, *Klauzule czynnego żalu w polskim prawie karnym*, Warszawa 2020, passim; L. Wilk (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do art. 222–316*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2017, t. 2, Legalis, komentarz do art. 295.

5 Uzasadnienie projektu ustawy o zmianie niektórych ustaw w celu przeciwdziałania przestępczości środowiskowej, druk nr 2371, s. 7–8, <https://orka.sejm.gov.pl/Druki9ka.nsf/0/9F2698F30CF63E75C12588690031B9DE/%24File/2371.pdf> (dostęp: 26.02.2024 r.).

6 Tak m.in. w odniesieniu do art. 295 k.k. L. Wilk (w:) *Kodeks karny...*, komentarz do art. 295.

7 Tzw. zdatościowe, z niem. *Eignungsdelikte*, zob. R. Dębski, *Przestępstwa przeciwko środowisku w nowym polskim kodeksie karnym*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 1999/10, s. 2; E. Hryniewicz, *Przestępstwa abstrakcyjnego i konkretnego zagrożenia dóbr prawnych*, Warszawa 2012, s. 19–21.

8 R. Dębski, *Przestępstwa...*, s. 2; R. Zawłocki, *Karnoprawna ochrona środowiska naturalnego*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2014/1, s. 139; J. Lachowski (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrżosek, Warszawa 2023, LEX/el., komentarz do art. 188a.

9 Złożoność kompleksów zachowań ingerujących, a także rozerwanie czasowe między czynem a zaistniałą szkodą w środowisku, powodują problem w udowodnieniu jednostkowemu sprawcy spowodowania określonej szkody. Obok trudności dowodowych w doktrynie do przyczyn konstruowania formalnych typów czynów zabronionych zalicza się m.in. trudności legislacyjne oraz aspekt prewencyjny przepisów, który uwidatnia się właśnie w sytuacji, gdzie ustawodawca chroni dobro prawne przed uszczerbkiem, który spowodowany jest sumą określonych i kumulujących się działań. Zob. *Nowe kodeksy karne z 1997 r. z uzasadnieniami*, Warszawa 1997, s. 192; L. Gardocki, *Uproszczone formy penalizacji*, „Państwo i Prawo” 1975/8–9, s. 71; por. J. Lachowski (w:) *Kodeks karny...*, komentarz do art. 188a.

specyfikę pojęcia „szkoda środowiskowa”¹⁰. Wobec tego rodzi się zasadnicze pytanie, w jaki sposób należy interpretować pojęcie naprawienia ww. szkody w całości lub w znacznej mierze.

II. ZAKRES PRZEDMIOTOWY ART. 188A K.K.

Wprowadzając omawianą instytucję z art. 188a k.k., ustawodawca postanowił ograniczyć zakres przedmiotowy jej zastosowania do przypadków, w których sprawca popełnił określone przestępstwa przeciwko środowisku, stypizowane w Rozdziale XXII k.k. *De lege lata* obejmuje ona sytuacje, w których dochodzi do popełnienia przestępstw z art. 182 § 1 lub 3 k.k., art. 183 § 1, 3 5a lub 6 k.k. lub art. 184 § 1 lub 2 k.k. Jednocześnie w uzasadnieniu do projektu ustawy wprowadzającej komentowaną regulację wskazano, że „zmiana ta (...) ma na celu umożliwienie sądowi przy orzekaniu o karze uwzględnienia w pełni znamion strony przedmiotowej czynów zabronionych w art. 182–184 [k.k. – przyp. autor]”¹¹.

Projektodawca nie uzasadnił zawężenia zakresu przedmiotowego zastosowania art. 188a k.k. do wskazanych powyżej przestępstw. Tym niemniej zwrócono uwagę na uwzględnienie w doborze reakcji karnoprawnej zastosowanej wobec sprawcy znamion tychże przestępstw. Zważywszy na fakt, że zastosowanie art. 188a k.k. powiązane jest z przesłanką naprawienia szkody w całości lub w znacznej części, wydaje się, iż intencją ustawodawcy było powiązanie rzeczowej regulacji z przestępstwami materialnymi¹². Innymi słowy, skoro jest tak, że warunkiem koniecznym zastosowania art. 188a k.k. jest naprawienie szkody, to zasadne jawi się pytanie, czy katalog czynów zabronionych wyszczególnionych w tym przepisie obejmuje takie czyny, które są znamienne zaistnieniem skutku w postaci szkody. Jeszcze inaczej – czy ustawodawca, kształtując zakres zastosowania art. 188a k.k., kierował się kryterium podziału na przestępstwa przeciwko środowisku, które mają charakter skutkowy bądź bezskutkowy, ograniczając rzeczoną regulację wyłącznie do tych pierwszych?

Co do powyższego pytania, to odpowiedź nie jawi się jako zupełnie oczywista. I choć omawianie *in extenso* istoty typów czynów zabronionych z katalogu

10 Zob. L. Mering, *Szkoda środowiskowa jako znamień przestępstw przeciwko środowisku* (w:) *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty ochrony środowiska. Materiały konferencyjne* (Olsztyn, 26.04.2012 r.), red. W. Pływaczewski, Olsztyn 2012, s. 145. Por. B. Draniewicz, *Odpowiedzialność za szkodę w środowisku w ustawie o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie – wybrane zagadnienia*, „Monitor Prawniczy” 2008/5, s. 234.

11 *Uzasadnienie projektu...*, s. 8. Warto zauważyć, że uzasadnienie do wprowadzenia komentowanej regulacji jest co najmniej lakoniczne. Projektodawca nie uzasadnił potrzeby wprowadzenia art. 188a k.k. Niemniej w projekcie wskazano, że analogiczne rozwiązania funkcjonują już na gruncie art. 295 k.k., a także w niemieckim i austriackim prawie karnym.

12 Jak podkreślono w uzasadnieniu do projektu, naprawienie szkody powinno być dobrowolne i temporalnie zawężone do czasu wyrokowania przez sąd pierwszej instancji, zob. *Uzasadnienie projektu...*, s. 8. Tak też w doktrynie, zob. I. Sepiolo-Jankowska (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221. Tom I*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2023, Legalis, komentarz do art. 188a; J. Sobczak (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. R. Stefański, Warszawa 2023, s. 1235–1236, komentarz do art. 188a.

uregulowanego w art. 188a k.k. wykracza poza ramy niniejszej analizy, to dla pełnej rekonstrukcji charakterystyki tej regulacji konieczne jest choćby zarysowanie ich specyfiki. I tak:

- a. czyn z art. 182 § 1 k.k. polega na umyślnym zanieczyszczeniu wody, powietrza lub ziemi promieniowaniem jonizującym lub substancją; dla realizacji znamion konieczne jest, aby zanieczyszczenie mogło zagrozić życiu lub zdrowiu człowieka, albo mogło istotnie przyczynić się do zaistnienia skutków innego rodzaju;
- b. czyn z art. 182 § 3 k.k. to typ kwalifikowany w stosunku do czynu z § 1, popełniony w związku z eksploatacją instalacji działającej w ramach zakładu, w zakresie korzystania ze środowiska, na które wymagane jest pozwolenie;
- c. czyn z art. 183 § 1 k.k. polega na określonym znamionami czynności sprawczej postępowaniu z odpadami, które następuje wbrew przepisom i ponadto w takich warunkach lub w taki sposób, że może to zagrozić życiu lub zdrowiu człowieka lub mogło istotnie przyczynić się do zaistnienia skutków innego rodzaju;
- d. czyn z art. 183 § 3 k.k. polega na dopuszczeniu do realizacji znamion typu czynu z art. 183 § 1, 2 lub 4 k.k., wbrew obowiązkowi;
- e. czyn z art. 183 § 5a k.k. polega na porzucaniu odpadów niebezpiecznych w miejscu nieprzeznaczonym do ich składowania lub magazynowania;
- f. czyn z art. 183 § 6 k.k. polega na nieumyślnej realizacji znamion typu czynu z art. 183 § 1–5a k.k.;
- g. czyn z art. 184 § 1 k.k. polega na określonym znamionami czynności sprawczej postępowaniu z materiałem jądrowym albo innym źródłem promieniowania jonizującego, w takich warunkach lub w taki sposób, że może to zagrozić życiu lub zdrowiu człowieka lub mogło istotnie przyczynić się do zaistnienia skutków innego rodzaju;
- h. czyn z art. 184 § 2 k.k. polega na dopuszczeniu do realizacji znamion typu czynu z art. 184 § 1 k.k. wbrew obowiązkowi.

W doktrynie największe wątpliwości co do oceny wskazanych typów czynów zabronionych, pod kątem ich znamienności skutkiem, generuje czyn z art. 182 k.k.¹³ Istotny w tym zakresie pogląd prezentuje W. Radecki, zdaniem którego wskazany typ czynu zabronionego wymyka się klasycznej typologii na przestępstwa formalne i materialne i stanowi typ abstrakcyjno-konkretnego narażenia dobra prawnego na niebezpieczeństwo¹⁴. Do realizacji znamion tego czynu wystarczające jest doprowadzenie do stanu, który potencjalnie i hipotetycznie, w naturalnym stanie rzeczy, prowadziłby do powstania szkody środowiskowej. Sposób sformułowania znamion art. 182 § 1 k.k. w istocie nie kształtuje jednak klasycznej formuły przestępstwa z abstrakcyjnego narażenia dobra prawnego na niebezpieczeństwo. Kryminalizowane zachowanie polega bowiem na doprowadzeniu do takiego stanu rzeczy, w którym abstrakcyjne zagrożenie dobra prawnego, ze względu na stopień natężenia, powoduje możliwość jego skonkretyzowania i doprowadzenia do stanu realnego niebezpieczeństwa. Innymi słowy, ustawodawca konkretyzuje istotę karalnego zachowania, które *in genere* w sposób abstrakcyjny zagraża dobru prawnemu, w ten oto sposób, że uzależnia realizację znamion od pozytywnego ustalenia, iż wartościowane zachowanie odznacza się cechą zdatności zagrożenia dobra prawnego¹⁵. Na gruncie przestępstw z katalogu uregulowanego w art. 188a k.k. następuje to poprzez wprowadzenie do znamion strony przedmiotowej zwrotów „w takiej ilości lub w takiej postaci, że może to zagrozić...”¹⁶ albo „w takich warunkach lub w taki sposób, że może to zagrozić...”¹⁷. Zatem do realizacji znamion konieczne jest ustalenie, że ilość lub postać substancji albo warunki lub sposób działania, w konkretnej sytuacji, są w stanie doprowadzić do skonkretyzowanego niebezpieczeństwa dla dobra prawnego, w oparciu o zgeneralizowane kryteria oceny¹⁸.

13 Za skutkowością art. 182 k.k. zob. m.in. M. Gałązka (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2021, Legalis, komentarz do art. 182; M. Kulik, *O skutkowym lub bezskutkowym charakterze czynów zabronionych przez art. 182 k.k.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska – Sectio G” 2014/2, s. 90–92; J. Lachowski (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzeszek, Warszawa 2020, LEX/el., komentarz do art. 182; L. Mering, *Szkoda...*, s. 145; D. Solodov, *Przestępstwa przeciwko środowisku w Polsce i Rosji – problemy prawa, ścigania i dowodzenia*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019/43, s. 298; R. Zawłocki, *Karnoprawna...*, s. 138. O bezskutkowym charakterze zob. G. Bogdan (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117–211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017, LEX/el., komentarz do art. 182; J. Sobczak (w:) *Kodeks...*, s. 1208–1209, komentarz do art. 182; D. Gruszecka (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, red. J. Giezek, Warszawa 2021, LEX/el., komentarz do art. 182; I. Sepiolo-Jankowska (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221. Tom I*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2023, Legalis, komentarz do art. 182. Por. także wyrok SA we Wrocławiu z 21.09.2017 r. (II AKa 236/17), LEX nr 2381444.

14 W. Radecki, *Przestępstwa przeciwko środowisku (w:) System Prawa Karnego. Tom 8*, red. L. Gardocki, Warszawa 2018, s. 482; Zob. także R. Dębski, *Przestępstwa...*, s. 4; M. Kulik, *O skutkowym...*, s. 91. Por. jednak W. Radecki, *Ochrona środowiska w polskim, czeskim i słowackim prawie karnym. Studium prawnoporównawcze*, Warszawa 2013, s. 223 i nast.

15 W niemieckiej doktrynie prawa karnego przestępstwa tego rodzaju określa się mianem *Eignungsdelikte*. Zob. E. Hryniewicz, *Przestępstwa...*, s. 19–21 i cytowana tam literatura.

16 Zob. art. 182 § 1 k.k.

17 Zob. art. 183 § 1 k.k. oraz art. 184 § 1 k.k.

18 W. Radecki, *Kodeksowa koncepcja prawnokarnej ochrony środowiska w Polsce i w Niemczech*, „Problemy Prawa Karnego” 2000/20, s. 5 i nast.

Zasadnie konstatuje w tym zakresie S. Tarapata, który wskazuje, że „w przypadku analizowanych wzorców chodzi nie o jakikolwiek, lecz o znaczny potencjał wywołania określonego uszczerbku w zabezpieczonym przez prawo karne przedmiocie ochrony”¹⁹. Tym niemniej do znamion tego typu czynu niewątpliwie nie należy szkoda, a jedynie wywołanie stanu prowadzącego do jej powstania. Wydaje się, że analogiczne wnioski prezentuje E. Hryniewicz-Lach co do czynu z art. 184 § 1 k.k.²⁰ Nawiasem mówiąc, wydaje się, że co do bezskutkowego charakteru tego typu czynu zabronionego istnieją w doktrynie mniejsze wątpliwości²¹.

Jedynie na marginesie warto zauważyć, że ustawodawca, kształtując katalog czynów zabronionych, wobec których zastosowanie znajduje art. 188a k.k., nie był do końca precyzyjny, albowiem w tymże katalogu znajduje się czyn z art. 183 § 6 k.k., który polega m.in. na nieumyślnej realizacji znamion typu czynu z art. 183 § 2 k.k. Czyn zabroniony z art. 183 § 2 k.k., który stanowi o przestępności zachowania polegającego na przywożeniu z zagranicy substancji zagrażających środowisku wbrew przepisom, nie znalazł się w katalogu *numerus clausus* z art. 188a k.k. W konsekwencji jest tak, że omawiany na gruncie niniejszej analizy czynny żal za przestępstwa przeciwko środowisku jest dopuszczalny wobec nieumyślnego przywożenia z zagranicy substancji zagrażających środowisku wbrew przepisom, lecz nie jest możliwy wówczas, gdy popełnienie tego czynu następuje umyślnie. Trudno stwierdzić, jakie jest *ratio legis* takiej regulacji. Owszem, można by argumentować, że intencją ustawodawcy było wyłączenie możliwości skorzystania z dobrodziejstwa czynnego żalu w przypadku realizacji omawianego typu czynu umyślnie, z uwagi na większy ładunek społecznej szkodliwości *in abstracto* takiego zachowania. Niemniej jednak uzasadnienie to ulega osłabieniu wobec faktu, że w art. 188a k.k. znajdują się inne typy umyślnych czynów zabronionych przeciwko środowisku naturalnemu, jak np. art. 183 § 1 k.k. Z drugiej natomiast strony, w przypadku typów czynów zabronionych z art. 182 k.k. i art. 184 k.k., ustawodawca postanowił o wyłączeniu możliwości zastosowania instytucji z art. 188a k.k., jeżeli czyn został popełniony nieumyślnie. Do katalogu z omawianego przepisu nie wprowadzono bowiem czynów z art. 182 § 2 i 4 k.k. oraz art. 184 § 3 k.k. Można zatem dostrzec niekonsekwencję ustawodawcy w kształtowaniu

19 S. Tarapata, *Dobro prawne w strukturze przestępstwa. Analiza teoretyczna i dogmatyczna*, Warszawa 2016, s. 327.

20 E. Hryniewicz, *Przestępstwa...*, s. 184.

21 M. Gałązka (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2021, Legalis, komentarz do art. 184; J. Lachowski (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrżosek, Warszawa 2020, LEX/el., komentarz do art. 184; W. Radecki (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Filar, Warszawa 2016, LEX/el., komentarz do art. 184; I. Sepiolo-Jankowska (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221. Tom I*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2023, Legalis, komentarz do art. 184; J. Sobczak (w:) *Kodeks...*, s. 1224, komentarz do art. 184.

przedmiotowego zakresu zastosowania omawianej instytucji, która jest trudno uchwyt-
na z perspektywy racjonalności kształtowania polityki karnej²².

Wracając jednak do głównego wątku rozważań, wydaje się zatem, że dokonując selekcji czynów zabronionych, wobec których zastosowanie ma art. 188a k.k., ustawodawca nie kierował się kryterium skutkowości tychże przestępstw. A przynajmniej nie w ujęciu, które jest większościami przyjmowane w doktrynie prawa karnego, zgodnie z którym przez skutek należałoby rozumieć doprowadzenie do stanu konkretnego niebezpieczeństwa dla dobra prawnego²³. Dostrzega to J. Lachowski, wedle którego „[w]arto zwrócić uwagę, że przepis art. 188a k.k. nie do końca przystaje do treści art. 183 § 1, 3, 5a i 6 oraz art. 184 § 1 i 2 k.k., albowiem wskazane tam przestępstwa należą do kategorii czynów z abstrakcyjnego zagrożenia, nie mają charakteru skutkowego, do ich znamion nie należy wyrządzenie jakiejkolwiek szkody”²⁴. Niemniej jednak do przesłanek zastosowania art. 188a k.k. wprowadzono wymóg naprawienia szkody w całości lub też w znacznej części. Wobec tego, zgodnie z literalnym brzmieniem przepisu, czyny zabronione ulokowane w nim winny być znamienne szkoda.

III. POJĘCIE SZKODY NA GRUNCIE ART. 188A K.K.

Na gruncie prawa karnego pojęcie szkody występuje w wielu przepisach prawnych o różnej charakterystyce. Zauważyć można, że o szkodzie ustawodawca mówi w kontekście określenia: stopnia społecznej szkodliwości, reakcji prawnokarnej na popełniony czyn zabroniony w postaci obowiązku jej naprawienia²⁵, dyrektyw kształtowania wymiaru kary²⁶, znamion poszczególnych typów czynów zabronionych²⁷, bądź też dookreślenia podmiotu będącego pokrzywdzonym przestępstwem²⁸, czy też zastosowania instytucji będących podstawą nadzwyczajnego złagodzenia reakcji

22 Wypada jedynie ponownie zwrócić uwagę, że w uzasadnieniu do projektu ustawy wprowadzającej art. 188a k.k. brak jest uzasadnienia takiego, a nie innego ukształtowania katalogu czynów zabronionych, wobec których zastosowanie ma rzeczona instytucja. Problematyka ta nie doczekała się dotychczas również szerszego opracowania doktrynalnego. Zob. *Uzasadnienie projektu...*, s. 8–9. Por. W. Radecki, *Czynny żal łagodzący lub uchylający odpowiedzialność za przestępstwa przeciwko środowisku w prawie niemieckim, austriackim i polskim*, „Prokuratura i Prawo” 2023/7–8, s. 57.

23 Por. M. Kulik, *O skutkowym...*, s. 94 i cytowana tam literatura.

24 J. Lachowski (w:) *Kodeks...*, komentarz do art. 188(a).

25 Art. 46 § 1 k.k. Zob. szerzej m.in. Ł. Pilarczyk, *Obowiązek naprawienia szkody w prawie karnym*, Poznań 2019, *passim*.

26 Art. 53 § 2 k.k.

27 W szczególności w odniesieniu do przestępstw przeciwko obrotowi gospodarczemu, jak np. w art. 296 § 1 k.k., art. 296a § 1 k.k., art. 303 § 1 k.k. W ramach tych typów czynów zabronionych ustawodawca posługuje się terminem „szkoda majątkowa”. W Kodeksie karnym można natomiast znaleźć typy czynów zabronionych znamienne szkoda osobistą (art. 190a § 2 k.k.), szkodę w interesie publicznym lub prywatnym (art. 231 § 1 k.k.), ale również szkodę bez innych bliższych dookreśleń, jak w przypadku niektórych przestępstw przeciwko środowisku (art. 181 § 1 k.k. lub art. 187 § 1 k.k.).

28 Np. art. 190 § 1 k.k. Od tej kwestii niejednokrotnie ustawodawca uzależnia określone skutki procesowe, choćby w zakresie tzw. przestępstw względnie wnioskowych, to jest ściganych na wniosek pokrzywdzonego, jeżeli przestępstwo popełniono na szkodę określonej osoby, np. osoby najbliższej (zob. art. 278 § 4 k.k.).

karnoprawnej, jak w przypadku art. 188a k.k. I choć termin ten ma konotacje cywilistyczne, to wydaje się, że na gruncie dogmatyczno-karnoprawnych rozwiązań konieczne jest ustalenie jego wykładni w odniesieniu do specyfiki instytucji, w ramach której posłużył się nim ustawodawca, lub też funkcji, które realizuje²⁹. Zasadne wydaje się to w szczególności w kontekście szkody w rozumieniu przepisów Rozdziału XXII k.k., w którym ulokowana jest omawiana instytucja.

Zważyć wypada, że ustawodawca posłużył się tym terminem nie tylko dla ukształtowania przesłanek zastosowania art. 188a k.k. Szkada jest bowiem także znamieniem typów czynów zabronionych z art. 181 § 2 i 3 k.k. oraz art. 187 § 2 k.k. Warto przy tym zauważyć trzy kwestie. Mianowicie, po pierwsze, ustawodawca w redakcji tych przepisów nie posługuje się dookreśleniem znaczenia rzeczzonego pojęcia, poprzez choćby jego ukontekstowanie o szkodę przyrodniczą czy środowiskową. Po drugie, do realizacji znamion tychże typów czynów zabronionych konieczne jest spowodowanie skutku w postaci istotnej szkody. To potwierdza oczywiste skądinąd konstatacje, że szkoda w rozumieniu przepisów z rozdziału XXII k.k. ma charakter mierzalny i jest stopniowalna³⁰. Po trzecie natomiast, żaden z wymienionych przepisów nie znajduje się w zakresie zastosowania instytucji z art. 188a k.k. Oznacza to, że omawiany „środowiskowy” czynny żal nie odnosi się do przestępstw, które są znamienne szkodą (każdorazowo istotną).

Wobec tego w literaturze przedmiotu wskazuje się, że kategoria szkody jest kluczowym zagadnieniem dla prawa karnego środowiska³¹. Jest tak, ponieważ wystąpienie lub potencjał wystąpienia szkody jest co do zasady uzasadnieniem wprowadzenia kryminalizacji określonych zachowań wpływających niekorzystnie na stan środowiska³². Należy zatem zadać pytanie, czym zatem jest szkoda w rozumieniu art. 188a k.k. oraz – szerzej – w kontekście całego Rozdziału XXII k.k.?

Nie wnikając w *stricte* cywilistyczne konotacje pojęcia szkody, za podstawę analizy przedstawianego zagadnienia należy uznać rozwiązania normatywne przyjęte w ustawie z 13.04.2007 r. o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie³³. Na gruncie tego aktu prawnego, który implementuje do polskiego porządku prawnego

29 Zob. także G. Michalski, *O rozumieniu pojęcia szkody na gruncie prawa karnego*, „Prokuratura i Prawo” 2020/2, s. 57–59. Co ciekawe, autor ten, wyróżniając kilkanaście kontekstów znaczeniowych, w ramach których ustawodawca karny posługuje się terminem „szkada”, pomija jego przyrodnicze konotacje w kontekście rozdziału XXII k.k.

30 Taki też wniosek wynika z wykładni językowej art. 188a k.k., albowiem ustawodawca wskazuje, że przesłanką zastosowania tej instytucji jest naprawienie szkody przynajmniej w znacznej mierze.

31 L. Mering, *Szkoda...*, s. 145.

32 L. Mering, *Szkoda...*, s. 145.

33 Ustawa z 13.04.2007 r. o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie (t.j. Dz.U. z 2020 r. poz. 2187), dalej: ustawa szkoda. Por. L. Mering, *Szkoda...*, s. 147–148; L. Mering, *Interpretacja pojęcia szkody w kontekście przestępstw przeciwko środowisku* (w:) *Karnoprawna ochrona środowiska – zagadnienia wybrane*, red. L. Mering, A. Goździk, D. Pyć, K. Gołębiowski, Lublin 2023, s. 10–11.

przepisy unijne³⁴, wprowadzono bowiem w art. 6 pkt 11 definicję legalną pojęcia szkody w środowisku. Wskazany przepis stanowi, że przez szkodę w środowisku rozumie się negatywną, mierzalną zmianę stanu lub funkcji elementów przyrodniczych, ocenioną w stosunku do stanu początkowego, która została spowodowana bezpośrednio lub pośrednio przez działalność prowadzoną przez podmiot korzystający ze środowiska. W definicji widoczne jest ujęcie porównawcze stanu lub funkcji przyrodniczych. Jeżeli skutek oddziaływania doszło do zmiany ocenianej negatywnie z perspektywy przyrodniczej, to mamy do czynienia ze szkodą³⁵. Może mieć ona postać szkody: wyrządzonej w gatunkach chronionych lub chronionych siedliskach przyrodniczych, mającej znaczący negatywny wpływ na osiągnięcie lub utrzymanie właściwego stanu ochrony tych gatunków lub siedlisk przyrodniczych³⁶; w wodach, mającą znaczący negatywny wpływ na potencjał ekologiczny, stan ekologiczny, chemiczny lub ilościowy wód lub stan środowiska wód morskich w obszarach morskich³⁷; w powierzchni ziemi, przez co rozumie się zanieczyszczenie gleby lub ziemi, w tym w szczególności zanieczyszczenie mogące stanowić zagrożenie dla zdrowia ludzi.

W tym kontekście warto zauważyć trzy kwestie. Po pierwsze, rozwiązania przyjęte w polskim ustawodawstwie różnią się od stanowiących podstawę ich wprowadzenia przepisów Dyrektywy 2004/35, w której posłużono się odrębnymi terminami „szkody” oraz „szkody wyrządzonej środowisku naturalnemu”. Na gruncie Dyrektywy 2004/35 pojęcie szkody oznacza przy tym mierzalną negatywną zmianę w zasobach naturalnych lub mierzalne osłabienie użyteczności zasobów naturalnych, które może

34 Tj. przepisy Dyrektywy 2004/35/WE Parlamentu Europejskiego i Rady z 21.04.2004 r. w sprawie odpowiedzialności za środowisko w odniesieniu do zapobiegania i zaradzania szkodom wyrządzonym środowisku naturalnemu z 21.04.2004 r. (Dz.Urz.UE.L z 2004 r. nr 143, s. 56), dalej: Dyrektywa 2004/35.

35 Tak również L. Mering, *Szkoda...*, s. 149.

36 Z tym że szkoda w gatunkach chronionych lub chronionych siedliskach przyrodniczych nie obejmuje uprzednio zidentyfikowanego negatywnego wpływu, wynikającego z działania podmiotu korzystającego ze środowiska zgodnie z decyzjami lub postanowieniami wydanymi na podstawie innych aktów prawnych.

37 Utraciła moc z dniem 1.01.2018 r. na podstawie art. 573 ustawy z dnia 20.07.2017 r. – Prawo wodne (Dz.U. poz. 1566), która weszła w życie z dniem 1.01.2018 r. W tym zakresie dostrzegalna jest zatem niespójność w zakresie odesłania ustawowego zewnętrznego.

się ujawnić bezpośrednio lub pośrednio³⁸. Drugi z terminów stanowi zaś jej uszczegółowienie zniuansowane do poszczególnych komponentów środowiska naturalnego³⁹.

Po drugie, szkoda środowiskowa jest pojęciem szczególnym względem klasycznego, cywilistycznego podziału na szkodę na osobie oraz szkodę na mieniu. Prawnie relewantny uszczerbek odnosi się bowiem do wyodrębnionych elementów składających się na ogólnospołeczne dobro prawne, jakim jest środowisko. A zatem pojęcie to pozbawione jest kontekstu podmiotowego w tym sensie, że nie mamy na tym tle do czynienia z typowym dla cywilistycznej konstrukcji tej instytucji aspektem poszkodowanego⁴⁰. Swoistym poszkodowanym, jeśli chcielibyśmy przenieść to zagadnienie do sfery omawianej problematyki, jest bowiem środowisko jako abstrakcyjna i ogólnospołeczna wartość zasługująca na ochronę prawną.

Po trzecie z kolei, pojęcie szkody zostało odniesione do aspektów środowiska wyodrębnionych ze względu na przedmiot regulacji „ustawy szkodowej”. Warto bowiem zaznaczyć, że ustawodawca ograniczył objaśnienie tego terminu do kwestii: gatunków chronionych lub chronionych siedlisk przyrodniczych, wód oraz powierzchni ziemi, w tym gleb. Wobec tego przyjąć należy, że zakres omawianego pojęcia jest stosunkowo wąski, co przy uwzględnieniu zakresu przedmiotowego „ustawy szkodowej”⁴¹ sprawia, że pojęcie to nie może stanowić bezpośredniego punktu odniesienia do wykładni szkody środowiskowej w jej prawnokarnym ujęciu⁴². Środowisko jako dobro prawne jest bowiem rodzajowym przedmiotem ochrony przepisów Rozdziału XXII k.k.⁴³ Należy przez nie rozumieć ogół elementów przyrodniczych oraz interakcji,

38 Art. 2 pkt 2 Dyrektywy 2004/35.

39 Zgodnie z art. 2 pkt 1 Dyrektywy 2004/35 „szkody wyrządzone środowisku naturalnemu” oznaczają:

a) szkody wyrządzone gatunkom chronionym i w siedliskach przyrodniczych, które stanowią dowolną szkodę mającą znaczący negatywny wpływ na osiągnięcie lub utrzymanie właściwego stanu ochrony takich siedlisk lub gatunków. Waga takiego wpływu ma być oceniona w odniesieniu do warunków początkowych, z uwzględnieniem kryteriów określonych w załączniku I. Szkody wyrządzone gatunkom chronionym i w siedliskach przyrodniczych nie obejmują uprzednio zidentyfikowanego negatywnego wpływu wynikającego z działania podmiotu gospodarczego, który został wyraźnie upoważniony przez odpowiednie władze zgodnie z przepisami wykonawczymi do art. 6 ust. 3 i 4 lub art. 16 dyrektywy 92/43/EWG lub art. 9 dyrektywy 79/409/EWG lub, w przypadku siedlisk i gatunków nieobjętych prawem wspólnotowym, zgodnie z równoważnymi przepisami prawa krajowego w sprawie ochrony przyrody; b) szkody wyrządzone w wodach, które stanowią dowolną szkodę mającą znaczący negatywny wpływ na: (i) stan ekologiczny, chemiczny lub ilościowy lub potencjał ekologiczny, określony w dyrektywie 2000/60/WE, danych wód, z wyjątkiem negatywnego wpływu, do którego odnosi się art. 4 ust. 7 wspomnianej dyrektywy; lub (ii) stan środowiska danych wód morskich, określony w dyrektywie 2008/56/WE, w zakresie, w jakim dane aspekty stanu środowiska morskiego nie są już uwzględnione w ramach dyrektywy 2000/60/WE; c) szkody dotyczące powierzchni ziemi, które stanowią dowolne zanieczyszczenie ziemi stwarzające znaczące ryzyko dla zdrowia ludzi, mające negatywny wpływ wynikający z bezpośredniego i pośredniego wprowadzania na ląd lub pod ziemię preparatów, organizmów i drobnoustrojów.

40 Zob. B. Rakoczy, *Komentarz do ustawy o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie*, Warszawa 2008, s. 46.

41 Zgodnie z art. 2 ust. 1 ustawę tę stosuje się do bezpośredniego zagrożenia szkodą w środowisku lub do szkody w środowisku spowodowanych przez działalność podmiotu korzystającego ze środowiska, stwarzającą ryzyko szkody lub przez inną działalność tego podmiotu, jeżeli dotyczy ona gatunków chronionych lub chronionych siedlisk przyrodniczych oraz wystąpiły z winy podmiotu korzystającego ze środowiska. Ponadto zakres przedmiotowy tej ustawy został dookreślony w art. 2 ust. 2 ustawy. Centralnym punktem wyznaczającym zakres zastosowania „ustawy szkodowej” jest działalność podmiotu korzystającego ze środowiska w rozumieniu art. 6 pkt 9 ustawy.

42 Tak również L. Mering, *Szkoda...*, s. 148–149.

43 W. Radecki, *Prawnokarna ochrona środowiska naturalnego PRL*, Wrocław 1981, s. 131.

które pomiędzy nimi zachodzą i wpływają na ich kształtowanie, w tym także z uwagi na ich przeobrażenia z uwagi na działalność człowieka⁴⁴. Jednocześnie poszczególne przepisy tego rozdziału mają dookreślony bezpośrednio przedmiot ochrony, który stanowią poszczególne komponenty (elementy) środowiska⁴⁵. Ten bezpośredni przedmiot ochrony jest natomiast możliwy do zidentyfikowania na podstawie znamion strony przedmiotowej typu czynu zabronionego określonego w przepisach Rozdziału XXII k.k. Co do indywidualnych (bezpośrednich) przedmiotów ochrony słusznie zauważa się, że mogą nimi być wprost elementy przyrodnicze (np. świat roślinny i zwierzęcy w art. 181 § 1 k.k.), natomiast niekiedy są to „elementy chronione poprzez wprowadzenie zakazów wykonywania odpowiednich oddziaływań czy zachowań, które mogą prowadzić do nieuprawnionej w nie ingerencji”⁴⁶. Jednocześnie w doktrynie zalicza się do nich przestępstwa przyrodnicze (w ramach których przedmiotami ochrony są: świat roślinny i zwierzęcy jako całość wraz z siedliskami, rośliny i zwierzęta na terenach chronionych, rośliny i zwierzęta objęte ochroną gatunkową, walory przyrodnicze obszarów i obiektów objętych ochroną, walory obszarów chronionych i stref ochrony) oraz przestępstwa związane z zanieczyszczeniem (w ramach których przedmiotami ochrony są: życie i zdrowie człowieka, woda, powietrze i powierzchnia ziemi oraz świat roślinny i zwierzęcy)⁴⁷.

W konsekwencji pojęcie szkody środowiskowej w ujęciu karnoprawnym nie może być utożsamiane z definicją uregulowaną w „ustawie szkodowej”. I choć ustawa ta wprowadza określone rodzaje szkody w środowisku, to jednak ich ujęcie jest zdecydowanie za wąskie z perspektywy zakresu prawnokarnej ochrony. Z powyższego można wyprowadzić wniosek, że przywołana definicja wraz z kryteriami oceny uregulowanymi w rozporządzeniach wykonawczych do „ustawy szkodowej”⁴⁸, z uwagi na mierzalność szkody środowiskowej, mogą pełnić rolę pomocniczą w wykładni zakresu powstałej szkody⁴⁹. Tym niemniej szkoda w rozumieniu przepisów Rozdziału XXII k.k., w tym w szczególności art. 188a k.k., powinna być zniuansowana w odniesieniu do danego typu czynu zabronionego uregulowanego w tym rozdziale, z uwzględnieniem wykładni znamion strony przedmiotowej⁵⁰. Uzasadnia to konstatację o braku jednolitości w rozumieniu tego pojęcia na gruncie Kodeksu karnego *in genere*.

44 Por. art. 3 pkt 39 ustawy z 27.04.2001 r. – Prawo ochrony środowiska (t.j. Dz.U. z 2024 r. poz. 54); W. Radecki, *Prawnokarna...*, s. 131.

45 Zob. W. Radecki, *Prawnokarna...*, s. 131; L. Mering, *Środowisko jako przedmiot ochrony prawnokarnej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2005/XIV, s. 742; R. Zawłocki, *Karnoprawna...*, s. 129.

46 L. Mering, *Prawo karne w ochronie środowiska – przedmiot ochrony*, „Ochrona Środowiska. Prawo i Polityka” 2007/3, s. 38.

47 W. Radecki, *Przestępstwa...*, s. 460–461 i 479.

48 Rozporządzenie Ministra Środowiska z 22.07.2019 r. w sprawie kryteriów oceny wystąpienia szkody (Dz.U. poz. 1383).

49 W. Radecki, *Przestępstwa...*, s. 460.

50 Co zdaje się oddawać intencję projektodawcy w zakresie, w jakim stwierdza on, że sąd przy stosowaniu art. 188a k.k. stoi w obliczu uwzględnienia w pełni znamion strony przedmiotowej czynów zabronionych w art. 182–184 k.k. Zob. *Uzasadnienie projektu...*, s. 8.

IV. WNIOSKI

W świetle przeprowadzonej analizy zasadne jawi się kilka następujących wniosków. Po pierwsze, ustawodawca słusznie zdaje się identyfikować potrzebę wprowadzenia instytucji realizujących funkcję kompensacyjną w obszarze prawa karnego środowiska. Z całą pewnością przyczyniłoby się to także do realizacji celów prewencyjnych⁵¹.

Po drugie, ustawodawca warunkuje zastosowanie art. 188a k.k. naprawieniem szkody w całości albo w znacznej części. Rzeczoną szkodę należy rozumieć w odniesieniu do jej środowiskowego aspektu, wyznaczonego bezpośrednim przedmiotem ochrony przepisów Rozdziału XXII k.k. Rzecz natomiast w tym, że przestępstwa, do których odsyła art. 188a k.k., nie są znamienne szkodą, albowiem ustawodawca przyjął w ich konstrukcji dość typową dla prawa karnego środowiska konstrukcję przestępstw formalnych z abstrakcyjno-konkretnego zagrożenia dla dobra prawnego (przestępstwa zdatnościowe).

Po trzecie, należy przyjąć, że ustawodawca, wprowadzając art. 188a k.k., całkowicie błędnie ukształtował instytucję czynnego żalu środowiskowego, łącząc jej zastosowanie z obowiązkiem naprawienia szkody, podczas gdy przestępstwa znajdujące się w zakresie normowania tego przepisu nie są znamienne szkodą. Ustawodawca, inspirowany się rozwiązaniami przyjętymi na gruncie prawa niemieckiego i austriackiego⁵², pominął całkowicie specyfikę regulacji obowiązujących w tych porządkach prawnych. Na gruncie prawa niemieckiego i austriackiego skorzystanie z dobrodziejstwa instytucji czynnego żalu uwarunkowane jest bowiem odwróceniem stworzonego przez sprawcę stanu niebezpieczeństwa⁵³. O ile bowiem szkoda, która wystąpiła w środowisku, może nie mieć charakteru „naprawialnego” z perspektywy walorów ekologiczno-przyrodniczych, o tyle stan niebezpieczeństwa stworzony wobec środowiska może mieć charakter odwracalny. Tym samym racjonalne ukształtowanie instytucji z art. 188a k.k. polegałoby na tym, że jej zastosowanie wypadłoby uzależnić od spełnienia przesłanki dobrowolnego odwrócenia stanu niebezpieczeństwa dla dobra prawnego chronionego przez dane przepisy, o ile niebezpieczeństwo to nie przerosło się jeszcze w szkodę⁵⁴. Takie rozwiązanie: po pierwsze – uwzględniałoby specyfikę znamion strony przedmiotowej czynów z art. 182–184 k.k., do których odsyła art. 188a k.k., a po drugie – sprawiałoby, że instytucja czynnego żalu byłaby stosowalna. W konsekwencji, art. 188a k.k. wymaga pilnej korekty ustawodawcy, albowiem jednoznaczne rezultaty wykładni językowej prowadzą do wniosku, że *de lege lata* przepis ten jest w istocie niemożliwy do racjonalnego zastosowania.

51 Por. W. Radecki, *Czynny...*, s. 58–59.

52 Zob. *Uzasadnienie projektu...*, s. 8–9.

53 W. Radecki, *Czynny...*, s. 52–55.

54 Taka konstrukcja uzasadnia pominięcie w art. 188a k.k. odesłania do art. 185 k.k.

adw. dr Kamil Łakomy

Autor jest adwokatem (Wielkopolska Izba Adwokacka) oraz doktorem nauk prawnych w Zakładzie Prawa Karnego Wydziału Prawa i Administracji Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

The author is an advocate (Wielkopolska Bar Association) and a PhD in legal sciences at Adam Mickiewicz University in Poznań, Department of Criminal Law, Faculty of Law and Administration.

ORCID: 0000-0003-0997-2618

ABSTRACT

Keywords: *environmental criminal law, voluntary abandonment, environmental damage*

Environmental voluntary abandonment and environmental damage in the light of Article 188a of the Criminal Code

The subject of this article is the analysis of the regulation of environmental voluntary abandonment in Article 188a of the Criminal Code. The introduction of an institution on the basis of which it is possible to mitigate criminal responsibility for certain environmental offences, makes it important to interpret both its scope and prerequisites for its application. In the author's opinion, in the construction of Article 188a of the Criminal Code, the legislator did not take into account the particularities of environmental offences, which, as a rule, are not characterised by an effect. This makes the reference to reparation of environmental damage irrelevant, and the whole regulation difficult to apply.

Bibliografia

1. **Bogdan Grzegorz** (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Tom II. Część I. Komentarz do art. 117–211a*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2017, LEX/el., komentarz do art. 182
2. **Dąbrowska-Kardas Małgorzata, Kardas Piotr** (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Tom III. Komentarz do art. 278–363 k.k.*, red. W. Wróbel, A. Zoll, Warszawa 2022, LEX/el., komentarz do art. 295
3. **Dębski Ryszard**, *Przestępstwa przeciwko środowisku w nowym polskim kodeksie karnym*, „Przegląd Ustawodawstwa Gospodarczego” 1999/10
4. **Draniewicz Bartosz**, *Odpowiedzialność za szkodę w środowisku w ustawie o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie – wybrane zagadnienia*, „Monitor Prawniczy” 2008/5

5. **Gajdus Danuta**, *Czynny żal w polskim prawie karnym*, Toruń 1984
6. **Gałązka Małgorzata** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2021, Legalis, komentarz do art. 182
7. **Gałązka Małgorzata** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2021, Legalis, komentarz do art. 184
8. **Gałązka Małgorzata** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. A. Grześkowiak, K. Wiak, Warszawa 2021, Legalis, komentarz do art. 295
9. **Gardocki Lech**, *Uproszczone formy penalizacji*, „Państwo i Prawo” 1975/8–9
10. **Gruszecka Dagmara** (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz*, red. J. Giezek, Warszawa 2021, LEX/el., komentarz do art. 182
11. **Hryniewicz Elżbieta**, *Przestępstwa abstrakcyjnego i konkretnego zagrożenia dóbr prawnych*, Warszawa 2012
12. **Kielak Łukasz**, *Klauzule czynnego żalu w polskim prawie karnym*, Warszawa 2020
13. **Kulik Marek**, *O skutkowym lub bezskutkowym charakterze czynów zabronionych przez art. 182 k.k.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska – Sectio G” 2014/2
14. **Lachowski Jerzy** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzošek, Warszawa 2020, LEX/el., komentarz do art. 182
15. **Lachowski Jerzy** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzošek, Warszawa 2020, LEX/el., komentarz do art. 184
16. **Lachowski Jerzy** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. V. Konarska-Wrzošek, Warszawa 2023, LEX/el., komentarz do art. 188a
17. **Mering Leszek**, *Interpretacja pojęcia szkody w kontekście przestępstw przeciwko środowisku* (w:) *Karnoprawna ochrona środowiska – zagadnienia wybrane*, red. L. Mering, A. Goździk, D. Pyć, K. Gołębiowski, Lublin 2023
18. **Mering Leszek**, *Prawo karne w ochronie środowiska – przedmiot ochrony*, „Ochrona Środowiska. Prawo i Polityka” 2007/3
19. **Mering Leszek**, *Szkoda środowiskowa jako znamię przestępstw przeciwko środowisku* (w:) *Prawnokarne i kryminologiczne aspekty ochrony środowiska. Materiały konferencyjne* (Olsztyn, 26.04.2012 r.), red. W. Pływaczewski, Olsztyn 2012
20. **Mering Leszek**, *Środowisko jako przedmiot ochrony prawnokarnej*, „Gdańskie Studia Prawnicze” 2005/XIV
21. **Michalski Grzegorz**, *O rozumieniu pojęcia szkody na gruncie prawa karnego*, „Prokuratura i Prawo” 2020/2
22. *Nowe kodeksy karne z 1997 r. z uzasadnieniami*, Warszawa 1997
23. **Pilarczyk Łukasz**, *Obowiązek naprawienia szkody w prawie karnym*, Poznań 2019
24. **Radecki Wojciech**, *Czynny żal łagodzący lub uchylający odpowiedzialność za przestępstwa przeciwko środowisku w prawie niemieckim, austriackim i polskim*, „Prokuratura i Prawo” 2023/7–8

25. **Radecki Wojciech**, *Kodeksowa koncepcja prawnokarnej ochrony środowiska w Polsce i w Niemczech*, „Problemy Prawa Karnego” 2000/20
26. **Radecki Wojciech**, *Ochrona środowiska w polskim, czeskim i słowackim prawie karnym. Studium prawnoporównawcze*, Warszawa 2013
27. **Radecki Wojciech**, *Prawnokarna ochrona środowiska naturalnego PRL*, Wrocław 1981
28. **Radecki Wojciech**, *Przestępstwa przeciwko środowisku (w:) System Prawa Karnego. Tom 8*, red. L. Gardocki, Warszawa 2018
29. **Radecki Wojciech**, *Regulacje penalne w systemie prawa ochrony środowiska (w:) Zagadnienia systemowe prawa ochrony środowiska*, red. P. Korzeniowski, Łódź 2015
30. **Radecki Wojciech** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. M. Filar, Warszawa 2016, LEX/el., komentarz do art. 184
31. **Sepioło-Jankowska Iwona**, *Komentarz do ustawy o zapobieganiu szkodom w środowisku i ich naprawie*, Warszawa 2008
32. **Sepioło-Jankowska Iwona** (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2023, t. 1, Legalis, komentarz do art. 182
33. **Sepioło-Jankowska Iwona** (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2023, t. 1, Legalis, komentarz do art. 184
34. **Sepioło-Jankowska Iwona** (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do artykułów 117–221*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2023, t. 1, Legalis, komentarz do art. 188a
35. **Sobczak Jacek** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. R. Stefański, Warszawa 2023, komentarz do art. 182
36. **Sobczak Jacek** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. R. Stefański, Warszawa 2023, komentarz do art. 184
37. **Sobczak Jacek** (w:) *Kodeks karny. Komentarz*, red. R. Stefański, Warszawa 2023, komentarz do art. 188a
38. **Solodov Denis**, *Przestępstwa przeciwko środowisku w Polsce i Rosji – problemy prawa, ścigania i dowodzenia*, „Studia Prawnoustrojowe” 2019/43
39. **Tarapata Szymon**, *Dobro prawne w strukturze przestępstwa. Analiza teoretyczna i dogmatyczna*, Warszawa 2016
40. **Wilk Leszek** (w:) *Kodeks karny. Część szczególna. Komentarz do art. 222–316*, red. R. Zawłocki, M. Królikowski, Warszawa 2017, t. 2, Legalis, komentarz do art. 295
41. **Zawłocki Robert**, *Karnoprawna ochrona środowiska naturalnego*, „Przegląd Prawa Rolnego” 2014/1